

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1979.3.05>

E. ÕPIK

TALURAHVA PAGEMUS JÄRVAMAAL 18. SAJANDI TEISEL JA KOLMANDAL VEERANDIL

Esitanud J. Kahk

Maarahvastiku geograafiline ümberpaiknemine väljakujunenud pärisorjusliku korraga maadel (Baltimaad, Venemaa Euroopa-osa, mõned Ida-Euroopa maad) 17. ja 18. sajandil on suurel määral kulgenud pärisorjade pagemise teel. Nimelt sellele talurahva klassivõitluse uurimise seisukohast eriti huvipakkuvale maarahvastiku mehaanilise liikumise avaldusele on nõukogude ajalookirjanduses ka rohkem tähelepanu pöördunud kui muudele feodalismiaegse migratsiooni ilmingutele.

Ka Eesti ala feodalismiaegse agraarahvastiku mehaanilist liikumist on vaadeldud peamiselt pärisorjaste talupoegade pagemise probleemi raames. Kuid süstemaatilisemalt esitatud andmed, mis lubaksid hinnata pagemise ulatust ja selgitada selle dünaamikat, meil (nagu üldse ajalookirjanduses) seni veel peaaegu täiesti puuduvad. Üldisemat laadi kinnitused pagemise suure ulatuse kohta toetuvad tavaliselt kas vastavasisulistele publikaatidele, kaasaegsete kurtmistele, juhuslikumat laadi arvulistele andmetele, üksikutele näidetele pagemisyhtudest või maa asustussituatsioonist tuletatud oletustele.¹

Vajadus kindlamate kriteeriumide järele, mis võimaldaksid hinnata talurahva pagemise ulatust ja jälgida selle dünaamikat lühemate või pikemate ajalõikude vältel, on ilmne. Ajalookirjanduses nii sageli esinev kinnitus, et feodaalsest rõhumisest meeleheitele aetud talupoegade seas «võttis laialt maad» pagemine, omandaks konkreetsema sisu, kui uurijad (olgu siis kasvõi mõne kitsamalt piiritletud ajalõigu või territooriumi raameski) omavahel mingil moel kokku lepiksid, mida lugeda paljaks ja mida vähe-seks. Pagemise kvantitatiivsed karakteristikud ei paku pealegi huvi mitte üksnes talurahva klassivõitluse uurimise seisukohast. Feodalismiaegse maarahvastiku migratsiooni ilminguna mõjutas pagemine agraarse tootmisüksuse (mõis—talu) funktsioneerimist. Mõnel juhul võis see osutada tööjõu ülejääkide äravoolu kanaliks, selle tulemuseks võis olla aga ka külade tühjenemine ja sellest tingitud häired mõisatootmise tsükklis.

Käesolev artikkel on katse mõõta talurahva pagemist ja selle dünaami-

¹ Ainuke seni publitseeritud käsitlus, mis eesti talurahva pagemise ulatuse iseloomustamisel toetub massilistele seeriaandmetele, on TRÜ ajalooringis S. Vahtre juhendamisel teostatud A. Kurepalu lühiuurimus, milles on kokku võetud 1795., 1811. ja 1815.—1816. aasta hingeloenduses leiduvad arvulised andmed talupoegade pagemise kohta Läänemaal (Kurepalu, A. Talupoegade pagemine Lääne-Eestis 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul. Ajaloolaseid töid V. Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ajalooringi kogumik. Tartu, 1974, lk. 79—109).

kat ühes Kesk-Eesti piirkonnas, kus seda ei stimuleerinud — vastupidi, näiteks, Virumaale — uuritava ala piiriäärne asend ega mere lähedus. Vaatluseks valitud maakonna ökoloogilised tingimused olid põlluharijatele soodsad, Järvamaa põllumaad kuulusid viljakaimate hulka Eestis. Ka valitud ajalised piirid (1733—1774) peaksid välistama pagemist eriti soodustavate tegurite pidevamat mõju saadud tulemustele. Tegemist on ajalõiguga, mil Põhjasõjast ja katkust johtunud rahvastiku erakordne mobiilsus oli jõudnud vaibuda, talurahvaliikumise suurem tõusulaine, mis sajandi lõpupoole Eestist üle käis, ei olnud aga veel kerkima hakanud. On niisiis piisavalt põhjust oletada, et valitud piirkond ja ajalõik tagavad tulemusi, mis võiksid iseloomustada pagemist selle n.-õ. argipäevases, eesti feodalismiaegsele külaühiskonnale ehk mingil määral normaalses ulatuses.

Allikas, millele siin esitatud andmed rajanevad, on 18. sajandi adramaarevisjonide seeria seitsme viimase revisjoni Järvamaa mõisate kohta koostatud vakuraamatute ja neile lisatud nimestikud.² Neis leiduvaid andmeid pärisorise maarahvastiku arvu kohta on alljärgnevas kasutatud H. Ligi publitseeritud kujul.³ Kihelkondade piirid (s. o. mõisate kihelkondadesse kuuluvus) on vastavusse viidud S. Vahtre⁴ ja H. Ligi uurimustes aluseks võetud administratiivse jaotusega, mis alati ei ühti 18. sajandi revisjonides fikseerituga. Revisjonivakuraamatutele lisatud pagenud või muul viisil mõisavallast lahkunud talupoegade nimestikud (mida oli mõnikord võimalik täiendada vakuraamatute marginaalides leiduvate andmetega) on olnud aluseks pagenute arvu, pagemise aja jms. väljaselgitamisel. Asjaolu, et neid nimestikke esitasid kõik mõisavaldajad süstemaatiliselt kõigi siin kasutatud revisjonide ajal (see sündis ka neil juhtudel, kui mõisavalla talupoegade põhinimestikku ei esitatud), tagab asjakohase andmestiku üldiselt hea taseme. Neis on talupojad loetletud nimeliselt; kui lahkuja viis kaasa peret ja loomi, on seegi märgitud. Osal juhtudel on täpsemini osutatud ka lahkumise aeg.

Siiski ei või neid andmeid kasutada ilma eelneva põhjalikuma töötletuse ja ka pärast seda ei anna nad veel ammendavat ülevaadet kõigist mõisavallast lahkumise juhtudest. Isikud, kes kahe teineteisele järgnenud revisjoni vahel mõisavallast lahkuda ja tagasi pöörduda jõudsid (ükskõik siis, kas omal vabal tahtel või mõisniku poolt tagasitooduna) neis nimestikes reeglina puuduvad. Võib leida küll sellekohaseid tähendusi vakuraamatuis — tavaliselt siis, kui oli tegemist äsjase sündmusega ja äraolnud talupoeg seetõttu veel vaba-aastail viibis, s. o. kasutas uusasunikele ettenähtud maksusoodustusi. Et aga revisjonidevahelised ajavahemikud olid küllalt pikad (kuni 9 aastat), siis on ilmne, et selliseid ajutiselt äraolijaid pidi olema tegelikult rohkem, kui vakuraamatute marginaalid seda näitavad.

Samal ajal on mõisnikud tihtipeale ühtesid ja samu pagenud talupoegi korduvalt, mitme revisjoni vältel nimekirjadesse märkinud. Seetõttu on tulnud iga revisjonivahe pagenute tegeliku kontingendi kättesaamiseks nimestikest välja heita varasemate revisjonide ajal asetleidnud lähted (s. o. mõisavallast lahkumise juhtumid). Selleks on kõiki nimeliselt ühekaupa arvelevõetud pagenute kontingente võrreldud varasemate samal vii-

² Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 3, nim. 1, s. 470 (1732), 476 (1739), 482 (1744), 490 (1750), 499 (1765), 506 (1774); NSVL Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv, f. 274, nim. 1, s. 1617 (1757).

³ Ligi, H. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal XVIII sajandil. Uurimusi Läänemere-maade ajaloost I. TRÜ Toim., vihik 316. Tartu, 1973, lk. 231—300. Järvamaa kohta käivad andmed lk. 250—254.

⁴ Vahtre, S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782—1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973.

sil arvelevõetud kontingentidega. Korduvalt mainitud isikute identifitseerimist raskendab teataval määral küll nimede juhusliku kokkulangemise võimalus (eriti kui puudub lisanimi), kuid enamasti võib nimestikest leida lisaandmeid (pere koosseis, mõnikord ka pagemise aeg, suund vms.), mis identifitseerimist hõlbustavad.

Tunduvalt harvemini osutus, vastupidi, vajalikuks täiendada varasemates nimestikes esinevaid lünki hilisemates nimestikes osutatud pagemisjuhtudega, mis olid dateeritavad varasema ajaga.

Mõõtmisühikuna on eelistatud lähteid pagenud inimeste arvule, sest üldreeglina on just lähete arv paremini kindlakstehtav. Pagenuga koos mõisavallas lahkunud perekonnaliikmete arv on tavaliselt küll osutatud, kuid leidub erandeid. Pealegi ei või ammusemate lähete puhul kindel olla, kas mõisnik pole lasknud kirja panna ka pärast pagemist soetatud perekonnaliikmeid (millele on mõnikord sõnaselgelt osutatudki). Sel määral kui allikad võimaldavad, on paralleelselt lähete arvuga jälgitud ka pagenud inimeste arvu.

Et nimestikes leiduvad pagemisjuhtude dateeringud on lünklikud ja nende täpsus kõigub (õigete dateeringute kõrval esineb selliseidki, kus eksitakse 10 ja enama aasta võrra), tuli pagemise näitude aluseks võtta keskmiselt aasta kohta tulev pagemisjuhtude (ja pagenud inimeste) arv. Need keskmised on saadud kuue üksteisele vahetult järgnenud ajalõigu (revisjonivahe) kohta, mis olid: I — 1733—1739 (7 aastat), II — 1740—1744 (5 aastat), III — 1745—1750 (6 aastat), IV — 1751—1757 (7 aastat), V — 1758—1765 (8 aastat), VI — 1766—1774 (9 aastat). Asjaolu, et aasta keskmiste aluseks olnud kuue ajalõigu pikkused on erinevad, halvendab muidugi saadud näitude kvaliteeti, kuid seda puudust kõrvaldada ei olnud võimalik. Oluliselt see, muide, pagemise dünaamikast saadavat üldpilti moonutada ei tohiks.⁵

Pagemuse näiduks on käesoleval juhul võetud keskmiselt aasta kohta tuleva pagemisjuhtude (pagemislähete) *resp.* pagenud inimeste arvu ja mõisavallas elavate pärisoriste talupoegade keskmise arvu suhe (promillides). Et andmed talupoegade arvu kohta muutuvad revisjonist revisjoni üha lünklikumaks (neis mõisates, mis järjekordse revisjoni ajaks olid saavutanud Rootsi-aegse revisjoniadramaade arvu, neid enam ei kogutud), on käesoleval juhul loobutud maakonna ja kihelkondade koondnäitude esitamisest kogu vaadeldud perioodi ulatuses. Iga mõisavalla kohta eraldi oli siiski võimalik pagemust (enamasti selle tõenäolist maksimumi) ligikaudselt hinnata ka neis ajalõikudes, kust puuduvad revisjoniandmed mõisavalla talupoegade arvu kohta. Toetutud on sellistel juhtudel varasemates revisjonides osutatud talupoegade arvule, lisades sellele sama kihelkonna teiste mõisate analoogia põhjal leitud tõenäoline minimaalne talurahva juurdekasv. Mõisate grupeerimisel pagemuse järgi 4-promillise intervalliga skaalas (tab. 10) selgus, et sel viisil saadud ligikaudsete (ja enamasti maksimaalsete) pagemusnäitudega mõisad asetisid valdavas enamuses madalaima (kuni 4‰) pagemusega mõisate rühma. Seega ei ole põhjust arvata, et niisugused mõisad täpsemate andmete olemasolu korral võinuksid grupeeruda olulisel määral teisiti, hinnangute ligikaudsus ei olnud siin takistuseks tõepärase üldpildi saamisele. Kõigil juhtudel, kui olid käepärast revisjoniandmed talupoegade arvu kohta, on pagemuse hindamisel toetutud kahe teineteisele vahetult järgnenud revisjoni ajal kirjapandud talupoegade arvu keskmisele.

⁵ Ehkki aasta keskmistele toetumise vajadus kõigil neil juhtudel, kui on tegemist eri pikkusega ajavahemikes toimunud pagemise ulatuse võrdleva hindamisega, peaks olema ilmne, ignoreeritakse seda vajadust üsna tihti.

*

Ajavahemikust 1733—1774 on revisjonid Järvamaal registreerinud kokku 1704 talupoegade mõisavallast lahkumise juhtu (lähet), kusjuures lahkunud inimesi on võimalik loendada 2459. Neist lähetest 191 ehk 11% ei kujutanud endast pagemist. 8 juhul väideti olevat tegemist inimeste röövimisega mujalt pärit talupoegade poolt, s. o. illegaalsete, kuid sunniviisiliste lähetega. Ülejäänud 183 (11%) olid legaalsed lähted, suuremalt jaolt sunniviisilised mõisniku teostatud siirdamised. Maata võõrandamise (müümise, kinkimise) juhtumeid oli 77 (5% lähete üldarvust), sama mõisniku mujal asuvatesse mõisatesse siirdamist esines 29 korral (2%), härraste teenijatena Tallinna, Peterburi või mujale (ühel juhul isegi Prantsusmaale) viimist on mainitud 18 juhul (1%), aedniku- või kangruametit õppima saatmist 4 juhul. Kokku on mõisniku korraldatud lähteid võimalik loendada 128, s. o. 67% legaalsetest lähetest ja 8% kõigist 1733—1774 Järvamaal registreeritud lähetest. Sunniviisiliste lähete hulka on arvatud ka üks talupoja vangistamise juhtum. 43 lähtega (3%) on revisjoni kirjapanekutes esindatud veel selline legaalne mõisavallast lahkumise viis nagu härraste loal mujale (teistesse mõisavaldadesse või linna) teenima siirdumine. Perekondlikel asjaoludel toimunud lähteid registreerivad revisjonid väga puudulikult: selliseid on mainitud ainult 11 (0,6%). Tegemist on peaaegu kõigil juhtudel lastega, kes seoses ema abiellumisega või muudel asjaoludel vanemate viiduna mujale olid sattunud. Mõisavallast välja abiellumisi, kui nendega polnud seotud laste tagasi nõudmist vms., revisjonid ei registreeri. Arusaadavalt põhjusil on aga legaalsed lähted revisjonides registreeritud üldse puudulikumalt kui pagemisjuhud. Viimaste arvelevõtmisest olid mõisnikud eluliselt huvitatud, sest revidendid osutasid abi pagenute jälitamisel. Kuid isegi arvestades seda, et legaalsed lähted allikates puudulikumalt kajastuvad kui pagemisjuhud, ei saa olla mingit kahtlust, et talupoegade mõisavallast lahkumine toimus tollal enamasti illegaalselt, pagemise teel. Isegi siis, kui hindaksite legaalsete lähete osakaalu kaks korda nii suureks, kui see revisjonide kirjapanekutest ilmsiks tuleb, langeks tubli kolmveerand kõigist lähetest ikkagi pagemise arvele. Seega oli maarahvastiku migratsiooni põhiliseks avalduseks käesoleval juhul nimelt pagemine.

Ajavahemikus 1733—1774 Järvamaa mõisavaldades asetleidnud pagemisjuhtusid oli võimalik loendada 1513 ja pagenud inimesi 2248, seega ühe lähte kohta keskmiselt 1,49 inimest. Perekondadega pagemise juhtusid⁶ esines selle aja jooksul 255 korral, mis oli 17% kõigist arvelevõetud pagemisjuhtudest. Kihelkonniti küündis perekondadega pagejate osakaal üldkokkuvõttes 10%-st (Järva-Jaani) kuni 32%-ni (Anna), lühemate ajalõikude piires osutuvad maksimumiks 61 ja 58% (Türi ja Anna 1740—1744), miinimumideks 2 (Peetri 1766—1774) ja 3% (Türi 1758—1765). Koos perekonnaga pagemist esines sagedamini 1740. ja 1750. aastail, eriti II revisjonivahes, harvemini 1760-ndail ja 1770-ndate algul. Revisjonivahede läbilõikes näitavad perekonnaga pagemise juhtude osakaalu Järvamaal järgmised arvud:

I	II	III	IV	V	VI
1733—1739	1740—1744	1745—1750	1751—1757	1758—1765	1766—1774
14,52%	29,00%	16,67%	18,58%	10,88%	9,66%

⁶ Selliste hulka on arvatud ka kõik juhud, mil pages lastetu abielupaar või ainult üks vanematest ühe või mitme lapsega; seevastu täiskasvanud vendade-õdede üheaegset pagemist ei ole loetud perekonniti toimunud lähteks.

Neile suhtarvudele lisanduksid ehk veel mõned protsendid, kui võtaksime arvesse, et osal juhtudel viis algul üksinda paku läinud talupoeg hiljem ka oma perekonna kaasa. Perekonnaga pagemise harvenemist sajandi kolmanda veerandi lõpupoole võib nähtavasti seostada jälituse tõhusamaks muutumisega 18. sajandi keskpaiku (oli ju perekonnaga palju raskem salaja põgeneda ja varjuda kui üksikult), samuti ehk ka asustuse tihene-mise ja mujale asumise (talu võtmise) võimaluste ahenemisega.⁷

Ilmselt ebatäielike revisjoniregistreeringute põhjal otsustades oli naisi 1733—1774 Järvamaa mõisavaldadest pagenute hulgas (alaealised perekonnaliikmed kaasa arvatud) 552 ehk 25%.⁸ Kui aga jätta kõrvale naissoost perekonnaliikmed, siis saame naiste iseseisvaid lähteid (mis on paremini arvele võetud) üldkokkuvõttes 170 ehk 10% lähete üldarvust; paku-läinute seas oli aga iseseisvatena (enamasti üksikuina, paaril korral ka perekonnapeadena) lahkunud naisi 127 ehk 8% pagemislähetest. Naiste osakaal pagemises oli seega võrdlemisi tagasihoidlik.

1733—1774 Järvamaa pagenute kontingendi sotsiaalse koostise täpse-maks iseloomustamiseks ei paku revisjonianndmed küllaldaselt pidepunkte. Isegi kui lugeda sotsiaalsele kuuluvusele osutavate andmete hulka pagenu mainimist noorealisena (üldreeglina ei tooda andmeid vanuse kohta) või kellegi pojana (millest võib järeldada, et tegemist pole adratalupoja, vaid tõenäoliselt sulase või muu iseseisvat majapidamist mitteomava isikuga), võib asjakohaseid andmeid leida vaid väikese osa lähete kohta.⁹ Mainita-vatel juhtudel on pagejate seas valdavas enamuses poegade-sulaste (tütarde-tüdrukute) rühma kuuluvad inimesed. Selle poolt, et pagemise teel lahkunud mõisavallast peamiselt nooremaealised tööjõulised inimesed (sulased-teomehed), näib kõnelevat ka üksikute, ilmselt vallaliste inimeste domineerimine pagejate seas. Kõige paremini andmetega varustatud 1740.—1744. aasta kontingendis oli 108 lähtest taluperemeeste omi 16 (17,8%). 1758.—1765. aasta kontingendis, kus asjakohaseid andmeid võib leida 79 lähte kohta, oli taluperemehi vaid 4 (5,1%). Taluperemeeste suu-remale osakaalule pagejate hulgas 1740. ja 1750. aastail, võrreldes järgne-nud aastakümnetega, näib kaudselt osutavat ka perekondadega pagemise sagedam esinemine tollal. Olid ju peremehed üldreeglina perekonnaini-mesed.

Et pagemine oligi nimelt pakkuminemine jälitajate eest, puuduvad tegelikult igasugused väljavaated saada kunagi kusagilt ammandavat ülevaadet pagemissuundadest (pagenute siirdepaikadest). Sedamööda kui-das mõisnikel õnnestus välja uurida paos olivate asupaiku, märgiti neid ka revisjoninimestikesse ja protokollidesse. Tõsi küll, mõnikord oli tege-mist vaid kuulujuttudega. Õnnestus aga hankida ka kindlaid teateid. And-med pagenute asupaikade kohta on osal juhtudel saadudki just hilisemate revisjonide kirjapanekutest, mis mõnikord kajastavad mõisnike aastate-pikkuste vaearikaste otsingute tulemusi. Neid andmeid on käesoleval juhul õnnestunud leida 1733.—1739. aasta lähetest 32% kohta, 1740.—1744. aasta lähetest 22%, 1745.—1750. aasta lähetest 15%, 1751.—1757. aasta lähetest 17%, 1758.—1765. aasta lähetest 13% ja 1766.—1774. aasta

⁷ A. Kurepalu andmete kohaselt pidi 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul perekonnaga pagejate osakaal Läänemaal olema veelgi madalam. Hinnates grupiviisiliste pagemiste osakaalu 1782—1816 14,8 protsendile, arvas ta selliste hulka ka perekonnaga pagemise juhud, mis konteksti järgi otsustades olid selliste seas ilmselt vähemuses (Kurepalu, A. Talupoegade pagemine Lääne-Eestis, lk. 93).

⁸ A. Kurepalu andmeil oli aastail 1782—1795 Läänemaal pagenute seas naisi 30,1% (Kurepalu, A. Talupoegade pagemine Lääne-Eestis, lk. 95 ja 96).

⁹ 1733.—1739. a. lähetest 19%, 1740—1744 — 36%, 1745—1750 — 17%, 1751—1757 — 25%, 1758—1765 — 21% ja 1766—1774 — 13% kohta.

Tabel 1

Pagenud Järvamaa talupoegade siirdesuunad

Siirdesuund	—1732		I 1733—1739		II 1740—1744		III 1745—1750		IV 1751—1757		V 1758—1765		VI 1766—1774		Kokku ilma 1732. a. andmeteta			
	Läh- teid	%	Läh- teid	%	Läh- teid	%	Läh- teid	%	Läh- teid	%	Läh- teid	%	Läh- teid	%	Läh- teid	%		
Järvamaa	14	8,4	3	7,5	7	10,6	1	3,6	—	—	3	6,38	—	—	28	6,6	5,4	
sama kihelk.	25	15,1	3	7,5	4	6,0	2	7,1	3	6,0	3	6,38	2	6,6	42	9,8	6,5	
teine kihelk.	16	9,6	4	10,0	2	3,0	4	14,3	3	6,0	4	8,5	1	3,3	34	8,0	6,9	
Harjumaa	21	12,7	7	17,5	4	6,0	2	7,1	6	12,0	5	10,6	—	—	45	10,5	9,2	
Virumaa	8	4,8	3	7,5	5	7,6	—	—	1	2,0	—	—	—	—	47	4,0	3,4	
Läänemaa	51	30,7	7	17,5	12	18,3	7	25,0	20	40,0	11	23,4	11	36,8	119	27,9	26,1	
Tartu kreis	19	11,5	5	12,5	8	12,2	7	25,0	6	12,0	9	19,1	11	36,8	65	15,2	17,6	
Pärnu kreis	1	0,6	—	—	1	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0,5	0,4	
Saaremaa	—	—	1	2,5	—	—	—	—	2	4,0	—	—	—	—	3	0,7	1,1	
Riia kreis	—	—	—	—	7	10,6	—	—	—	—	1	2,1	2	6,6	15	3,5	3,8	
Tallinn	1	0,6	—	—	—	—	—	—	1	2,0	—	—	—	—	2	0,5	0,4	
Paide	1	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0,5	0,4		
Paldiski	3	1,8	1	2,5	1	1,5	—	—	—	—	1	2,1	—	—	5	1,2	0,8	
Tartu	1	0,6	—	—	1	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	8	1,8	2,6	
Pärnu	—	—	1	2,5	—	—	—	—	3	6,0	2	4,3	1	3,3	3	0,6	3	
Riia	—	—	5	12,5	14	21,2	5	17,9	—	10,0	2	4,3	—	—	31	7,3	11,9	
Venemaa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2,1	1	3,3	6	1,4	2,3	
Soome	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10,7	1	3,3	6	1,4	2,3	
	166	100,0	40	100,0	66	100,0	28	100,0	50	100,0	47	100,0	30	100,0	427	100,0	261	100,0

lähetest 11% kohta. Nagu nendest arvudest nähtub, oli seda liiki andmestikul tendents muutuda revisjonist revisjoni üha napimaks. Selle põhjuseks võis olla jälitamise suurenev operatiivsus: talupoegi, kelle asupaik oli välja selgitatud, ei jätud enam kauaks sinna. Taas uude asupaika siirdudes õnnestus põgenikel aga tihti peale ennetada vägivaldset tagasiviimist ning kaduda mõisniku vaateväljast.

Et see, kuhu mõisavallast lahkunud talupojad siirdusid, pakub põhimõttelist huvi mitmestki seisukohast, on kõik käepärast olnud andmed Järvamaa talupoegade pagemissuundade kohta esitatud tabelis 1. Peale vaatluse all oleva kuue pagenute kontingendi pagemissuundade on tabelisse märgitud ka Järvamaa 1732. aasta revisjoni kirjapanekute põhjal kindlakstehtud pagemissuunad. Nimelt osutub 1732. aasta revisjoniga registreeritud ja hilisematega täiendatud lähete kontingent (284 lähet), mille alumine ajaline piir on jätud lahtiseks (kõige varasemad sellesse arvatud lähted olid toimunud 18. sajandi esimesel kümnendil), pagejate siirdesuundi iseloomustavate andmete poolt esinduslikumaks kui kõik hilisemad: neid oli siin võimalik leida 58% lähete kohta. Neid varasemaid andmeid esitades on peetud silmas, et pagemise *resp.* migratsiooni suunad on alati teataval määral traditsioonilised, s. t. migrantidele on iseloomulik teatavate siirdealade eelistamine.

Hoolimata lünklikkusest näivad tabelisse 1 paigutatud andmed lubavat järeldada, et pagenud Järvamaa talupojad jäid võrdlemisi harva kodukihelkonda ja et enamasti siirdusid nad ka väljapoole oma maakonna piire. See tendents näib olevat aja jooksul tugevnenud, mis selgub eriti siis, kui võtame arvesse ka 1732. aasta andmed. Järvamaa pagejate siirdesuunana domineerib tugevasti (järjekindlalt kõigi vaadeldud ajalõikude vältel) Tartu kreis. Ka teine Liivimaa piirkond, Pärnu kreis näib järvalaste siirdealana olevat etendanud tähtsat osa. Kodukubermangu maakondadest näib Virumaa olevat olnud eelistatuimaks siirdealaks, seevastu Läänemaale pageti Järvamaalt nähtavasti suhteliselt harva. Venemaale suundunud lähete osakaalu näitavad tabelis toodud andmed tähelepanuväärselt kõrgena 1730-ndaist 1750-ndate aastateni, kuna aga 1760. aastail, mil Põhja-Eesti rannikualal võitis maad Soome pagemine, hakkas talupoegi Järvamaaltki sinna põgenema. Võrdlemisi pidevalt on osutatud siirdesuundade hulgas esinenud ka linnad (erandiks on vaid eriti napi andmestikuga III kontingent): 5,0—13,6% -l osutatud juhtudest on pagenud Järvamaa talupojad siirdunud linnadesse (eelkõige Tallinna), kus nad tavaliselt asusid kaupmeeste või jõukate käsitöölise teenistusse.

Ajavahemikus 1733—1774 Järvamaal asetleidnud pagemisjuhtude jaotumist lühemate ajalõikude vahel näitab tabel 2, aasta keskmiste dünaamikat alus- ja ahelindeksites tabelid 3 ja 4. Tabelis 3 on indekse aluseks

Tabel 2

Pagemislähete ja pagenud inimeste arv Järvamaal revisjonivahede kaupa

Revisjonivahe	Lähteid	Inimesi	Lähteid aastas keskmiselt	Inimesi aastas keskmiselt
I 1733—1739 (7 a.)	124	181	17,71	25,86
II 1740—1744 (5 a.)	300	597	60,00	119,40
III 1745—1750 (6 a.)	186	272	31,00	45,33
IV 1751—1757 (7 a.)	296	422	42,29	60,29
V 1758—1765 (8 a.)	377	489	47,13	61,13
VI 1766—1774 (9 a.)	226	287	25,11	31,89
Kokku	1513	2248	36,02	53,52

Tabel 3

Tabel 4

Maakonna aasta keskmiste dünaamika (alusindeksites)			Maakonna aasta keskmiste dünaamika (ahelindeksites)		
Revisjoni- vahe	Lähteid (100=36,02)	Inimesi (100=53,52)	Revisjoni- vahe	Lähteid	Inimesi
I	49,17	48,32	II	338,79	461,72
II	166,57	223,09	III	50,82	37,96
III	86,06	84,70	IV	136,42	133,00
IV	117,41	112,65	V	111,44	101,39
V	130,84	114,22	VI	53,74	52,17
VI	70,32	59,59			

uuritava 42-aastase perioodi maakonna aasta keskmine lähete ja pagenud inimeste arv.

Tabelitest ilmneb, et vaadeldava nelja aastakümne jooksul oli kaks perioodi, mil talupoegi Järvamaa mõisavaldadest tavalisest rohkem pages. Neist esimene ja lühiajalisem, mis langeb 1740. aastate algupoolde (II revisjonivahesse), paistab silma pagemiste arvu eriti tunduva sagenemise poolest. Teine tõusulaine, mis haaras umbes kolm korda pikema ajalõigu (1750-ndad aastad ja 1760-ndate esimene pool), on tunduvalt mõõdukam. Eriti jääb see esimesest maha pagenud inimeste arvult, milles kajastub perekondadega pagemise harvenemine sajandi kolmandal veerandil. Pagemise madalseisuaastaiks osutuvad 1730-ndad (I revisjonivahe), 1740-ndate teine pool (III revisjonivahe) ning 1760-ndate teine ja 1770-ndate esimene pool (VI revisjonivahe).

Ka kihelkonniti (tab. 5, 6 ja 7) tuleb 1740. aastate pagemise tõusulaine ilmsiks ilma ühegi erandita. Eriti silmatorkavat pagemise sagenemist võib sel ajal täheldada Järva-Madise, Koeru, Järva-Jaani, Peetri ja Anna kihelkonnas, kuna aga Amblas ja Türi ei ole see kuigi tugevasti väljendunud. Kõigis näitudes kajastub ka teine tõusulaine. Kuid erinevalt maakonna ja teiste kihelkondade näitudest, kus see haaras IV ja V revisjonivahet, on see Järva-Jaani ja Peetri kihelkonnas märgatav ainult V revisjonivahes (1758—1765). Enamikus kihelkondades (v. a. Järva-Jaanis ja Amblas) on aasta keskmine pagemiste arv teise tõusu ajal nagu maakonnas tervikunagi olnud väiksem kui 1740.—1744. aasta tõusu ajal. Pagemise madalseisu I ja VI revisjonivahes näitavad eranditult kõigi kihelkondade aasta keskmised. Ka III revisjonivahes (1745—1750) olid enamikus kihelkondades aasta keskmised madalseisus. Silmatorkavaks erandiks teiste Järvamaa kihelkondade seas osutub siin Türi, kus sellele ajavahemikule langeb hoopis kihelkonna aasta keskmise lähete arvu maksimum (pagenud inimeste arvu maksimum langeb sealgi II revisjonivahesse).

Kuid võttes arvesse, et vaadeldavas ajavahemikus toimus olulisi nihkeid maarahvastiku arvukuses (see kasvas), ei või absoluutarvudel rajanivate näitude põhjal pagemise dünaamikast saadud pilti pidada muidugi veel päris korrektseks. On küll ilmne, et absoluutarvude põhjal väljaselgitatud kaks pagemise tõusulainet, nagu ka madalseisud (eriti perioodi lõpu sügav madalseis, mis osutub seda ilmekamaks, et nimelt sel ajal jõudis rahvaarv vaadeldud ajalõigu maksimumi) ei saanud olla tingitud rahvaarvu dünaamikast. Need näidud kajastavad tegelikke tõuse ja mõõnu pagemisliikumises. Kuid otsustamaks nende intensiivsuse üle tuleb näidud viia seosesse talupoegade arvuga.

Nagu märgitud, on andmed mõisavaldades elavate talupoegade arvu

Tabel 5

Pagemislühete ja pagenud inimeste arv Järvamaa kihelkonnades revisjonivahede kaupa

	I 1733—1739		II 1740—1744		III 1745—1750		IV 1751—1757		V 1758—1765		VI 1766—1774		VII 1773—1774	
	Kok- ku	Aastas kesk- miselt	Kok- ku	Aastas kesk- miselt	Kok- ku	Aastas kesk- miselt	Kok- ku	Aastas kesk- miselt	Kok- ku	Aastas kesk- miselt	Kok- ku	Aastas kesk- miselt	Kok- ku	Aastas kesk- miselt
Ambla	38	5,43	58	11,60	58	9,67	95	13,57	104	13,00	53	5,87	406	9,67
	56	8,00	99	19,80	91	15,67	137	19,57	125	15,63	63	7,00	571	13,60
Järva-Madise	3	0,43	51	10,20	26	4,33	42	6,00	43	5,38	29	3,22	194	4,62
	3	0,43	129	25,80	44	7,33	45	6,43	61	7,63	33	3,67	315	7,50
Järva-Jaani	13	1,86	38	7,60	13	2,17	27	3,86	62	7,75	23	2,56	176	4,19
	19	2,71	54	10,80	14	2,33	43	6,14	66	8,25	26	2,89	222	5,29
Koeru	31	4,43	45	9,00	20	3,33	39	5,57	36	4,50	15	1,67	186	4,43
	49	7,00	72	14,40	33	5,50	61	8,71	55	6,88	28	3,11	298	7,10
Peetri	24	3,43	54	10,80	23	3,83	35	5,00	65	8,13	50	5,56	251	5,98
	37	5,29	95	19,00	30	5,00	48	6,86	78	9,75	54	6,00	342	8,14
Anna	9	1,28	31	6,20	16	2,67	30	4,29	34	4,25	28	3,11	148	3,52
	11	1,57	82	16,40	20	3,33	46	6,57	67	8,38	49	5,44	275	6,55
Türi	6	0,86	23	4,60	30	5,00	28	4,00	33	4,13	30	3,33	150	3,62
	6	0,86	66	13,20	40	6,67	42	6,00	37	4,63	34	3,78	225	5,36

Aasta keskmiste dünaamika kihelkonniti (alusindeksites)

Tabel 6

		100= 42 a. keskmine	I 1733— 1739	II 1740— 1744	III 1745— 1750	IV 1751— 1757	V 1758— 1765	VI 1766— 1774
Ambla	Lähteid	9,67	56,15	119,96	100,00	140,33	134,44	60,70
	Inimesi	13,60	58,82	145,59	111,54	143,90	114,93	51,47
Järva- Madise	Lähteid	4,62	9,31	220,78	93,72	129,87	116,45	69,70
	Inimesi	7,50	5,73	344,00	97,73	85,73	101,73	48,93
Järva- Jaani	Lähteid	4,19	44,39	181,38	51,79	92,12	184,96	61,10
	Inimesi	5,29	51,23	204,16	44,05	116,07	155,95	54,63
Koeru	Lähteid	4,43	100,00	203,16	75,17	125,73	101,58	37,70
	Inimesi	7,10	158,01	202,82	77,46	122,68	96,90	43,80
Peetri	Lähteid	5,98	57,36	180,60	64,05	83,61	135,95	68,30
	Inimesi	8,14	64,99	233,42	61,43	84,28	119,78	73,71
Anna	Lähteid	3,52	36,36	176,14	75,85	121,88	120,74	88,35
	Inimesi	6,55	23,97	250,38	50,84	100,31	127,94	83,05
Türi	Lähteid	3,62	23,76	127,07	138,12	110,50	114,09	91,99
	Inimesi	5,36	16,04	246,27	124,44	111,94	86,38	70,52

Tabel 7

Aasta keskmiste dünaamika kihelkonniti (ahelindeksites)

		II 1740—1744	III 1745—1750	IV 1751—1757	V 1758—1765	VI 1766—1774
Ambla	Lähteid	213,63	83,36	140,33	95,80	45,15
	Inimesi	245,00	76,61	129,00	79,87	44,79
Järva- Madise	Lähteid	2372,09	42,45	138,57	89,67	59,85
	Inimesi	6000,00	28,41	87,72	118,66	48,10
Järva- Jaani	Lähteid	408,60	28,55	177,88	200,78	33,03
	Inimesi	398,52	21,57	263,52	134,36	35,03
Koeru	Lähteid	203,16	37,00	167,27	80,79	37,11
	Inimesi	205,71	38,19	158,36	78,99	45,20
Peetri	Lähteid	314,87	35,46	130,55	162,60	68,39
	Inimesi	359,17	26,32	137,20	142,13	61,54
Anna	Lähteid	484,38	43,04	160,67	99,07	73,18
	Inimesi	1044,59	20,30	197,30	127,55	64,92
Türi	Lähteid	534,88	108,70	80,00	103,25	80,63
	Inimesi	1534,88	50,53	89,96	77,17	81,64

kohta hilisemates revisjonides lünklikud ning maakonna ja kihelkondade suhtarvude esitamine kogu vaadeldava perioodi ulatuses ei osutunud seetõttu otstarbekaks. Hinnanguline pagemuse määramine, mis annab rahuldavaid tulemusi küll mõisa tasandil, ei õigusta ennast suurema territooriumi puhul, mil eksimisvõimalus rahvaarvu hindamisel osutub liialt suureks. Kahe esimese revisjonivahe kohta oli siiski võimalik saada usaldusväärseid pagemusnäite ka maakonna ja kihelkonna tasandil. Neist I revis-

Tabel 8

Maakonna aasta keskmine pagemus 1733—1739 ja 1740—1744

Revisjonivahe	Keskmine talupoegade arv	Lähteid (aastas keskmiselt)	Pagenud inimesi (aastas keskmiselt)	Pagemus lähete arvu alusel, ‰	Pagemus inimeste arvu alusel, ‰
I 1733—1739	15 261	17,71	25,86	1,2	1,7
II 1740—1744	16 374	60,00	119,40	3,6	7,2

Tabel 9

Kihelkondade aasta keskmine pagemus 1733—1739 ja 1740—1744

Kihelkond	I 1733—1739					II 1740—1744				
	Keskmine talupoegade arv	Lähteid (aastas keskmiselt)	Pagenud inimesi (aastas keskmiselt)	Pagemus lähete arvu alusel, ‰	Pagemus inimeste arvu alusel, ‰	Keskmine talupoegade arv	Lähteid (aastas keskmiselt)	Pagenud inimesi (aastas keskmiselt)	Pagemus lähete arvu alusel, ‰	Pagemus inimeste arvu alusel, ‰
Ambla	2986	5,43	8,10	1,8	2,7	3021	11,60	19,80	3,8	6,6
Järva-Madise	1363	0,43	0,43	0,3	0,3	1493	10,20	25,80	6,8	17,3
Järva-Jaani	2138	1,86	2,71	0,9	1,3	2253	7,60	10,80	3,4	4,8
Koeru	2548	4,43	7,00	1,7	2,7	2692	9,00	14,40	3,3	5,3
Peetri	2928	3,43	5,29	1,2	1,8	3196	10,80	19,00	3,4	5,9
Anna	1165	1,28	1,57	1,1	1,3	1184	6,20	16,40	5,2	13,9
Türi	2134	0,86	0,86	0,4	0,4	2431	4,60	13,20	1,9	5,4

jonivahes Järvamaa mõisavaldades elanud talupoegade arvu kohta on olemas veel täielikud revisjoniandmed, s. o. 1739. aasta revisjonis ja sellele eelnenud 1732. aasta revisjonis on neid kirja pandud kõigis maakonna mõisates. 1744. aasta revisjonis esineb juba lünki, mida oli aga hõlpus kõrvaldada, kuivõrd sellele eelnenud 1739. aasta revisjonis olid olemas veel täielikud andmed. Järvamaa kihelkondadest on 1744. aasta revisjon ainult Türi kihelkonnas registreerinud talupoegade arvu kõigis mõisavaldades. Peetrist puuduvad andmed viie mõisavalla kohta (1739. aasta revisjoni andmetel elas neis 1490 talupoega), Amblast nelja kohta (1739. aastal 931 talupoega), Koerust kolme kohta (1739. aastal 567 talupoega), Järva-Madisest, Järva-Jaanist ja Annast igast ühe mõisavalla kohta (1739. aastal vastavalt 559, 63 ja 469 talupoega). Kokku jättis 1744. aasta revisjon Järvamaa talupoegade arvust registreerimata umbes 25% (kui alaregistreeringut hinnata 1739. aasta andmete põhjal). Maakonna ja kihelkondade 1740.—1744. aasta pagemusräidude saamiseks on 1744. aasta andmete puudumise korral kasutatud 1739. aasta omi. Nimelt selgus kontrollimisel, et ka siis, kui 1739. aasta talupoegade arvule neis mõisavaldades, kus seda 1744. aastal ei registreeritud, lisada 10% (milleni Järvamaa kihelkondade talupoegade arvu juurdekasvu näidud selle viie aasta jooksul tegelikult ei küündinudki), ei muutuks maakonna ja kihelkondade pagemusräidud peaaegu üldse. Enamasti jäid need samadeks või muutusid 0,1‰ võrra, ühelgi juhul ei ületanud vahe 0,3‰.

I ja II revisjonivahe maakonna ja kihelkondade aasta keskmise pagemuse näidud (tab. 8 ja 9) iseloomustavad kaht erinevat situatsiooni: esimesel juhul on tegemist pagemise madalseisuga, teisel juhul väljendavad

Järvamaa mõisate grupeerumine aasta

Aasta keskmine pagemus, %	I 1733—1739				II 1740—1744				III 1745—1750			
	Lähete arvu alusel		Inimeste arvu alusel		Lähete arvu alusel		Inimeste arvu alusel		Lähete arvu alusel		Inimeste arvu alusel	
	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %
0	36	41,38	36	41,38	23	26,44	23	26,44	35	40,23	35	40,23
— 3,9	43	49,43	40	45,98	37	42,53	27	31,03	36	41,38	30	34,48
4,0—7,9	4	4,60	2	2,30	13	14,94	11	12,64	8	9,20	9	10,34
8,0—11,9	3	3,45	4	4,60	7	8,05	7	8,05	5	5,75	8	9,20
12,0—15,9	1	1,15	2	2,30	3	3,45	5	5,75	1	1,15	2	2,30
16,0—19,9	—	—	2	2,30	2	2,30	3	3,45	1	1,15	1	1,15
20,0—23,9	—	—	—	—	—	—	3	3,45	—	—	1	1,15
24,0—27,9	—	—	1	1,15	1	1,15	1	1,15	1	1,15	—	—
28,0—31,9	—	—	—	—	—	—	2	2,30	—	—	—	—
32,0—35,9	—	—	—	—	—	—	3	3,45	—	—	—	—
36,0—39,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40,0—43,9	—	—	—	—	1	1,15	—	—	—	—	—	—
44,0—47,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
48,0—51,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
52,0—55,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
56,0—59,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,15
60,0—63,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
64,0—67,9	—	—	—	—	—	—	1	1,15	—	—	—	—
92,0—95,9	—	—	—	—	—	—	1	1,15	—	—	—	—

näidud kõrgeenenud pagemust. Et uuritud ajalõigu piires langeb maakonna aasta keskmiste absoluutne (nii lähete kui ka pagenud inimeste arvu) maksimum nimelt II revisjonivahele (vt. tab. 2 ja 3) ja et hiljem ka maa-rahvastiku arvukus kasvas, siis võib näite 3,6‰ (lähete arvu alusel) ja 7,2‰ (inimeste arvu alusel) lugeda kindlasti ka vaadeldava nelja aastakümne maksimaalseteks aasta keskmise pagemuse näitudeks maakonna tasandil. Seevastu I revisjonivahe näitude kohta (1,2‰ ja 1,7‰) ei saa kindlalt väita, et need olid just kogu vaadeldava perioodi miinimum. Ehkki aasta keskmise lähete ja pagenud inimeste arvu poolest osutub I revisjonivahe kõige sügavama madalseisu ajaks (vt. tab. 2 ja 3), võis VI revisjonivahe pagemus, arvesse võttes talupoegade arvu vahepealset suurenemist, olla sama või veelgi madalam (eriti just pagenud inimeste arvu alusel hinnatud pagemus).

II revisjonivahe inimeste arvu alusel saadud kihelkondade aasta keskmise pagemuse näitudest võib julgelt kinnitada, et kõik nad kujutavad endast kogu uuritava perioodi maksimume (nagu võib näha tabelist 3, on pagenud inimeste arvu aasta keskmised eranditult kõigis Järvamaa kihelkondades kõige kõrgemad nimelt II revisjonivahele). Neist omakorda osutub kõrgeimaks, väga tunduval määral teiste kihelkondade näite ületavaks Järva-Madise oma — 17,3‰. Seda võib järelikult pidada rekordiliseks inimeste arvu alusel hinnatud aasta keskmiseks pagemuseks kihelkonna tasandil, mida kogu vaadeldud ajalõigu jooksul ükski Järvamaa kihelkond enam ei saavutanud ega ületanud. Lähete arvu alusel saadud pagemuse näitudest võib maksimumideks pidada Järva-Madise, Koeru, Peetri ja Anna 1740.—1744. aasta näite (vastavalt 6,8, 3,3, 3,4 ja 5,2‰), kuna aga Ambla, Järva-Jaani ning Türi kohta (vastavad näidud 3,8, 3,4 ja

keskmise pagemuse järgi

Tabel 10

IV 1751—1757				V 1758—1765				VI 1766—1774			
Lähete arvu alusel		Inimeste arvu alusel		Lähete arvu alusel		Inimeste arvu alusel		Lähete arvu alusel		Inimeste arvu alusel	
Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %	Mõisaid	Osa-kaal, %
25	28,74	25	28,74	11	12,64	11	12,64	34	39,08	34	39,08
39	44,83	27	31,03	55	63,82	50	57,47	48	55,17	44	50,57
18	20,69	18	20,69	11	12,64	12	13,79	4	4,60	7	8,05
5	5,75	7	8,05	6	6,90	4	4,60	—	—	1	1,15
—	—	7	8,05	—	—	5	5,75	—	—	—	—
—	—	—	—	3	3,45	—	—	—	—	—	—
—	—	2	2,30	—	—	2	2,30	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	1,15	—	—	1	1,15	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1	1,15	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	1	1,15	1	1,15	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,15	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,15
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1,9‰), kus aasta keskmise lähete arvu maksimumid langevad teistele revisjonivahedele, seda kinnitada ei saa.

Et mõista, mis oli tegelikult maakonna ja kihelkondade näitude taga, on tarvis selgitada pagemust ka mõisa tasandil. Tabelisse 10 on koondatud andmed aasta keskmise pagemuse kohta Järvamaa mõisates. Omaette üksustena on arvele võetud 87 mõisat. Tegelikult on Järvamaa revisjonides mainitud küll 94 mõisa nime, kuid neid kõiki pole võimalik eraldi vaadelda, sest mõnede andmed on liidetud teiste mõisate omadega.

Huvi pakub kõigepealt tabeli ülemine rida, kus asetsevad 0-pagemusega mõisad. Selgub, et selliseid mõisaid, kust aastate viisi (5 kuni 9 aasta vältel) üldse ei pagetud, oli üsna arvukalt. Nende osakaal oli madalseisuaastail I, III ja VI revisjonivahe vastavalt 41, 40 ja 39%. Pagemise tõusuaastail kahanes selliste mõisate osakaal II ja IV revisjonivahe 26 ja 29, V revisjonivahe koguni 13%-ni. Pagemuse mõisate eriti väike osakaal just V revisjonivahe seletub ehk mingil määral ka selle ajalõigu suurema pikkusega (eriti võrreldes II revisjonivahega). Kuid seda ilmekamaks peaks osutama pikima — VI revisjonivahe pagemuse mõisate suur osakaal, mis omakorda kinnitab juba kujunenud ettekujutust pagemuse madalseisust neil aastail.

Nähtavasti väärib tähelepanu seegi, et Järvamaal oli 18 keskmise suurusega ja suurt mõisat (21% mõisate üldarvust), kus talupoegade pagemist ei esinenud järjest mitme revisjonivahe, s. t. rohkem kui 10 aasta vältel (tab. 11).

Neis mõisates, kus pagemist esines, ei küündinud lähete arvu alusel hinnatud aasta keskmine pagemus enamikul juhtudel 4‰-ni. See kehtib nii pagemise madalseisu kui ka tõusuaegade kohta. Tugevasti domineeriva

Tabel 11

Mõisavallad, kus ei esinenud pagemist rohkem kui 10 aasta vältel *

Mõis	Kihelkond	Aeg, mil pagemist ei esinenud (revisjonivahe-dena)**	Kestus aastates	Talupoegade arv mõisavallas			
				50—100	100—200	200—300	300—400
Ao	Koeru	1733—1774	42			+	
Silmsi	Peetri	1745—1774	30		+		
Särgvere	„	1733—1757	25			+	
Vodja	„	1733—1757	25		+		
Oisu	Türi	1733—1757	25		+		
Koigi	Ambla	1733—1750	18		+		
Norra	Koeru	1758—1774	17		+		
Tori	Türi	1758—1774	17	+			
Kirna	„	1745—1757	13				+
Ervita	Koeru	1745—1757	13			+	
Raigu	„	1733—1744	12		+		
Väätsa	Türi	1733—1744	12				+
Orina	Järva-Jaani	1733—1744	12		+		
Einmanni	„	1733—1744	12			+	
Palu	Peetri	1739—1750	11		+		
Prandi	„	1739—1750	11		+		
Liigvalla	Koeru	1739—1750	11				+
Pähu	Järva-Jaani	1739—1750	11	+			

* Tabelist on välja jäetud mõisavallad, kus talupoegi oli vähem kui 50.

** Revisjonivahe-dena määratud ajavahemikke tuleb muidugi käsitada kui minimaalseid, tegelikkuses lisandus neile veel teatav arv aastaid eelnenud ja järgnenud revisjonivahest.

rühma mõisate seas, kus pagemist esines, moodustasid eranditult kõigis revisjonivahedes mõisad pagemusega kuni 3,9‰. Ka Järvamaa mõisate üldarvus oli nende osakaal silmapaistvalt suur ja stabiilne. I ja VI revisjonivahe madalseisude ajal esines ligi pooltes Järvamaa mõisates selline pagemus, tõusuaegadel on aga selliste mõisate osakaal vaid pisut vähenenud (V revisjonivahes, vastupidi, tõusnud), kusjuures ühelgi juhul pole see langenud alla 40% mõisate üldarvust. Kuni 3,9‰-se pagemusega grupi paigutamisel 2‰-se intervalliga skaalasse selgus, et selle grupi pagemusnäidud jagunevad võrdlemisi ühtlaselt 0,1—1,9- ja 2,0—3,9‰-steks.¹⁰ See asjaolu ongi ajendanud autorit kasutama käesoleval juhul just 4‰-se intervalliga skaalat. Pagemusnäitu, mis mõisa tasandil ei ületa 4‰, võib nähtavasti lugeda vaadeldavale maakonnale ja ajalõigule iseloomulikuks normiks, mille ületamise korral on põhjust rääkida juba kõrgenenud pagemusest.

Kõrgenenud, s. o. 4‰ ületava mõisavalla aasta keskmise pagemuse näidud markeerivad juba ilmekalt pagemise tõuse ja mõõnu. Järvamaa mõisate seas oli selliste näitudega mõisaid sügavamate madalseisude ajal I ja II revisjonivahes vastavalt 9 ja 6%, mõõdukama mõõna ajal III revisjonivahes aga 17%. II revisjonivahe tõusuajal esines üle 4‰ pagemust 31% Järvamaa mõisates, IV ja V revisjonivahes, mis oli mõõdukama tõusu ajaks, vastavalt 26 ja 24% mõisates.

Talupoegade mõisavallast pagemise mõõtmise mõisa tasandil saadud, ent suurema territooriumi ulatuses summeeritud pagemusnäitude abil (tab. 10) võimaldab saada küll üsna ülevaatlikku pilti üldisest situatsioo-

¹⁰ Erandiks osutub üksnes III revisjonivahe, mil esimesse, 0,1—1,9‰-se pagemusega rühma koondus 2,3 korda rohkem mõisaid kui teise.

nist ja selle muutumisest aastate läbilõikes, kuid sellel tasandil jäävad avamata konkreetsete mõisate pagemustrendid. Pagemise, selle põhjuste ja tagajärgede uurimise seisukohast ei ole aga muidugi kaugeltki ükskõik, kas näiteks teatava kõrgeenenud pagemusega kontingenti satuvad eri aastatel hoopis eri mõisad või on tegemist ühtede ja samade mõisatega, kust talupoegi pidevalt tavalisest rohkem pages. Iga mõisa kohta eraldi koostatud pagemustrendide alusel oli võimalik eristada kaht mõisate gruppi: 1) mõisad, kus esines kõrgeenenud pagemust, s. o. sellised, kus lähete alusel hinnatud aasta keskmine pagemus ühe või mitme revisjonivahe vältel ületas 4‰; 2) mõisad, kus aasta keskmine pagemus vaadeldud 42 aasta jooksul üheski revisjonivahe ei ületanud 4‰ (nende hulgas ka ainuke Järvamaa mõis, kus selle aja jooksul ei ole registreeritud ühtegi pagemisuhtu — Ao). Osutus, et umbes pooltes — 48 ehk 55% Järvamaa mõisates esines selle nelja aastakümne vältel kõrgeenenud pagemust. Neist 25 mõisat (29% Järvamaa mõisatest) esines seda mitme revisjonivahe vältel (tab. 12).

Aasta keskmise pagemuse maksimumid langevad neis 48 kõrgeenenud pagemusega mõisas 19 juhul (40%) II revisjonivaheesse, 10 mõisas (21%) III revisjonivaheesse, 8 mõisas (17%) V revisjonivaheesse, 7 mõisas (15%) IV revisjonivaheesse, 3 mõisas (6%) I revisjonivaheesse ja 1 mõisas (3%) VI revisjonivaheesse. Nii osutuvad kõrgeenenud pagemusega mõisate pagemustrendid küllaltki varieeruvaks, kuid maksimumide akumulatsioon II revisjonivahe avaldub siingi üsna ilmekalt (akumulatsioon näitade hindamisel tuleb arvesse võtta ka seda, et II revisjonivahe oli lühim vaadeldud ajalõikudest).

Võttes lühidalt kokku pagemise mõõtmise tulemused, võib öelda, et saadud näidud (absoluutarvude dünaamikat väljendavad indeksid ning aasta keskmist pagemust väljendavad suhtarvud) võimaldasid välja selgitada, et pagemise dünaamika oli laineline. Vaadeldud aja jooksul ei ilmnunud Järvamaal pidevamat tendentsi pagemise sagenemise või harvenemise suunas, tõusuperioodid vaheldusid lühimõõnadega. Tähelepanu väärib eriti 1740. aastate algupoolel aset leidnud pagemisuhtude sagenemine, mis haaras kogu maakonda ning oli tõenäoliselt seotud tol ajal Eestis olnud ikaldustega.¹¹ Mõisa tasandil saadud pagemusuutude kõrvaltamine võimaldab nentida, et pagemust, mille näit ületab 4‰, võib lugeda vaadeldaval ajal Järvamaa kohta kõrgeenuks. Madalama (nn. normaalse) ja kõrgeenenud pagemuse vahelise piiri asetamine 4 promillile on muidugi tinglik. Kuigi see õigustab end käsitletud territooriumi ja ajavahemiku uurimisel, ei pruugi see sobida teistes tingimustes (otstarbekaks võib osutada selle nihutamisele). Põhimõtteliselt on oluline see, et pagemise ulatuse hinnanguid rajataks võimaluse korral (kui allikad seda lubavad) aasta keskmistele näitudele, viidaks seosesse rahvastiku arvuga ja leitaks saadud näitude esinemissagedust arvestades «vähese» ja «palju» kriteeriumid. Nagu artikli algul märgitud, välistavad uurimiseks valitud territoorium ja ajalõik pagemist eriti soodustavate tegurite pidevamat mõju saadud tulemustele. Ja ei saagi ju 4‰ pisut ületavat aasta keskmist pagemust lugeda teab mis suureks, igatahes ei võinud see veel märgatavalt mõjuda demograafilisele situatsioonile või mõisamajandusele. Pagemusuut 5‰ tähendas ju seda, et 200 talupojaga mõisavallas leidis aastast aset keskmis-

¹¹ Korduvatest üldistest ikaldustest ja näljahädast, mis tabasid 1740. aastate algul kogu Liivimaad, vt.: V a h t r e, S. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. Eesti NSV ajaloo küsimusi VI. TRU Toimetised, vihik 258. Tartu, 1970, lk. 61 ja 62. Neist ei jäänud tollal puutumata tõenäoliselt ka Järvamaa.

Mõisavallad, kus esines kõrgenenud (lähete arvu alusel üle 4%) pagemust mitme revisjonivahe vältel

Mõis	Kihelkond	Revisjonivahed, mil esines kõrgenenud pagemus	Kestus aastates	Aasta keskmise pagemuse näidud revisjonivahede kaupa (hinnatud lähete arvu alusel), ‰					
				I	II	III	IV	V	VI
Väike-Öötla	Peetri	I, II, III, IV, V	33	8,2	17,3	6,5	5,0	16,7*	
Püibe	Koeru	I, II, IV, V	12+15	5,4	6,7		5,7	6,2	
Kuru	Ambla	II, III, IV, V	26		9,8*	4,8*	6,7*	4,2*	
Prümli	"	II, III, IV, V	26		6,3	4,9	5,7	10,7	
Moe ja Tamsalu	"	II, III, IV, V	26		5,2	4,1	4,9	4,4	
Albu	Järva-Madise	II, III, IV, V	26		7,5*	4,9*	7,1*	4,1*	
Eivere	Anna	II, III, IV, V	26		24,6	8,3	7,1	4,4	
Suur-Öötla	Peetri	I, II, III, IV	25	12,0	13,3	18,8	7,5		
Orgmetsa	Järva-Madise	II, V, VI	5+17		5,0			8,8	4,4*
Aru	Ambla	III, IV, V	21			14,3	8,1	10,0	
Järvajõe	"	II, IV, V	5+15		10,3		11,1	4,5	
Rava	Järva-Jaani	II, IV, V	5+15			7,4	8,6	7,9	
Kurges	Ambla	I, II, IV	12+7	8,8	16,2		5,5*		
Karkuse	"	I, II, III, IV	25	4,5	15,6	25,4	7,3		
Linnapea	"	V, VI	17					9,7	4,9
Kalle**	"	V, VI	17					44,0*	50,0*
Pikaküla	Anna	V, VI	17					5,1	4,4
Põriki	Ambla	IV, V	15				7,5	16,7*	
Palu	Peetri	IV, V	15				6,4	5,5	
Seidla	Järva-Madise	II, VI	5+9		13,8				4,3*
Rägavere ja Jootma	Ambla	III, IV	13			10,2	6,2		
Tori	Türi	III, IV	13			8,2	8,7		
Karinu	Järva-Jaani	II, V	5+8		10,2			8,7	
Müнди	Anna	II, IV	5+7		4,8		5,7*		
Nõmmküla	Ambla	II, III	11		9,0	6,8			

* Ligikaudselt hinnatud.

** Kalle mõisavallas elas 1765. a. revisjoni andmetel ainult 17 talupoega. See on ka ainuke revisjon, mis Kalle talupoegade arvu registreeris. Sealtpageti V revisjonivahe 7 ja VI revisjonivahe 9 korral.

selt vaid üks pagemisjuhtum (või 100 talupojaga mõisavallas üks juhtum kahe aasta tagant). Sellist pagemust, mis olulisel määral mõisavalla talupoegade arvu dūnaamikat mõjutada võis, esines Järvamaal tollal usutavasti vaid vähestes mõisates. Tabelis 10 võib selliseid näite leida ehk alates skaala kuuendast reast (lähete arvu alusel 16,0—19,9%) ja sellest allpool, s. o. kõrgenevate näitade suunas. On näiteks võimalik kindlaks teha, et Eiveres (Anna) ja Koordis (Peetri), kus 1740—1744 oli erakordselt kõrge pagemus (lähete ja inimeste arvu alusel aastas keskmiselt vastavalt 24,6/64,8 ning 43,8/95,4 ‰), vähenes samas ajavahemikus tunduvalt ka talupoegade arv. Eiveres, kust sel ajal pages 58 inimest, kahanes see 48 inimese võrra (24%) ja Koordis, kust pages 65 inimest, 45 inimese võrra (28%).

Üksikasjalisem ettekujutus talupoegade pagemise ulatusest ja selle dünaamikast on pagemise demograafiliste ja sotsiaalsete konsekventside hindamise hädavajalik eeltingimus. Sellist ettekujutust omamata on vaevalt võimalik õigesti hinnata ka põhjusi ja tegureid, mis talupoegade pagemise sagenemist ja harvenemist esile kutsusid. Peale üldisemat laadi põhjuste, mis löid eelsoodumusi pagemise sagenemiseks, olid olemas veel lokaalsed põhjused ja konkreetsed ajendid. Selleks aga, et nende kohta tõepäraseid oletusigi teha saaks, ongi tarvis teada, kes, kui palju, kust ja kunas pages.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saabunud
18. I 1979

Э. ЭПИК

ИНТЕНСИВНОСТЬ БЕГСТВА КРЕСТЬЯН ЯРВАСКОГО УЕЗДА ВО ВТОРОЙ И ТРЕТЬЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА

Советскими историками проблеме бегства крепостных крестьян уделяется сравнительно большое внимание, однако количественные характеристики этого явления оставляют еще желать лучшего. Приводимые в литературе данные о количестве находившихся в бегах крестьян (сюда подчас попадают у случайные данные) обычно расцениваются как свидетельство широкого распространения бегства. Но вопрос о критериях, на основании которых можно судить, много или мало бежало крестьян, при этом не ставится. Между тем, выработка таких критериев приобретает принципиальное значение, когда речь идет о причинах и последствиях столь распространенного в крепостническую эпоху и значимого (и в социальном, и в демографическом плане) явления, как бегство.

В настоящей статье предпринимается попытка выявить в пределах одного эстонского уезда — Ярваского (приблизительно 3 000 км²) — частоту и динамику крестьянских побегов на протяжении 42 лет. В качестве источника была использована серия перечней бежавших из мызной волости крестьян, составленных в ходе эстляндских гаковых ревизий (1732, 1739, 1744, 1750, 1757, 1765 и 1774 гг.).

За основу характеристики интенсивности и динамики бегства взяты среднегодовые показатели по шести следовавшим друг за другом отрезкам времени от 5 до 9 лет (промежутки между ревизиями). Приведены данные о среднегодовом количестве побегов по всему уезду (табл. 2) и по отдельным приходам (табл. 5). Динамика этих чисел в индексах показана в табл. 3, 4 (по всему уезду) и в табл. 6, 7 (по отдельным приходам). Были выявлены также показатели, характеризующие среднегодовую частоту побегов на 1 000 душ крестьянского населения, и установлено, что в масштабе уезда показатель частоты побегов 3,6‰ (полученный для 1740—1744 гг.) можно расценивать как сильно повышенный, а показатель 1,2‰ (1733—1739 гг.) соответствует ситуации, когда крестьянские побегии были чрезвычайно редки. В масштабе прихода в качестве предельно высокого показателя среднегодовой частоты побегов был получен 6,8‰ (Ярва-Мадизе, 1740—1744 гг.).

Показатели среднегодовой частоты побегов были выявлены также на уровне имений; группировка имений по этому признаку дана в табл. 10. Доминирующую группу имений на протяжении всех шести рассмотренных отрезков времени составляли такие, в которых среднегодовая частота побегов не превышала 4‰. Поэтому показатели, превышающие на уровне имения 4‰, расцениваются автором как повышенные, свидетельствующие об учащении случаев бегства. В течение рассмотренных 42 лет учащение крестьянских побегов имело место в 55% имений уезда, причем в 29% имений оно наблюдалось на протяжении более чем 10 лет (табл. 12).

Ярваский уезд не граничил ни с русской этнической территорией, ни с морем, т. е. влияние географических факторов, особо стимулировавших бегство эстонских крестьян в феодальную эпоху, в данном случае исключается. Экологические условия рассмотренной территории можно считать благоприятными, поскольку она избобовала плодородными почвами. Избранный отрезок времени — вторая и третья четверть XVIII в. — представляется в целом как «тихий»: сильно повышавшие географическую мобильность

сельского населения события начала века — Северная война и чума 1710 г. — остались позади, а на фронте классовой борьбы крестьянства царило временное затишье. Таким образом, географические и хронологические рамки наблюдения должны были в данном случае обеспечить получение характеристик, присущих ситуации «крепостных буден», когда бегство крестьян не принимало из ряда вон выходящих масштабов.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
18/I 1979

E. ÕPIK

ДIE INTENSITÄT DER BAUERNFLUCHT IM LANDKREIS JÄRVA IM ZWEITEN UND DRITTEN VIERTEL DES 18. JAHRHUNDERTS

Auf Grund der Daten von sieben estländischen Hakenrevisionen (1732, 1739, 1744, 1750, 1757, 1765 und 1774) werden im Artikel die Frequenz und Dynamik der Bauernfluchtfälle im estnischen Landkreis Järva (ca. 3000 km²) behandelt. Besondere Bedeutung wird der Bestimmung der Kriterien beigemessen, die bei der Schätzung der Zahl der Fluchtfälle niedrig oder hoch als Grundlage dienen können. Die Verfasserin gelangt zu der Folgerung, daß im beobachteten Landkreis während des erforschten Zeitabschnitts die Fluchtfrequenz von über 4‰ im Durchschnitt pro Jahr (berechnet von der im Gutsgebiet wohnhaft gewesenen leibeigenen Bauernbevölkerung) als erhöht beobachtet werden kann. Man muß aber dabei in Betracht ziehen, daß geographische und ökologische Faktoren im Landkreis Järva sowie die allgemeine Situation im behandelten Zeitabschnitt nicht die Mobilität der Bauernbevölkerung förderten.

*Institut für Geschichtsforschung der Akademie
der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 18. Januar 1979